

ЈОВО БАЈИЋ

КАКО СУ ТУЗЛАНСКИ СРБИ 1992 – 1995.
ИСПОВЈЕДАЛИ СВОЈУ ВЈЕРУ И ОСУЈЕТИЛИ ОСНИВАЊЕ
ФАНТОМСКЕ БОСАНСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ

Политички догађаји који су у прољеће 1992. године покренули Одбрамбено-отаџбински рат босанскохерцеговачких Срба подстакли су сјећање на злочине учињене над српским народом током Првог и Другог свјетског рата и изазивали страх да ће ти злочини бити поновљени и крајем двадесетог вијека. Таква стрепња јавила се и код Срба сјевероисточне Босне и града Тузле. Није било српске породице чији чланови нису убијени за вријеме ова два минула рата. Памтила су се звјерства и имена убица, а убице су углавном биле најближе комшије муслиманске и римокатоличке вјере.

Све до посљедњег тренутка и тузлански Срби, као и већина српског народа, вјеровали су у југословенску државу, која се из темеља љуљала, и надали се да ће та држава опстати. Када се увидјело којим путем крећу Муслимани и Хрвати, пред сами рат Срби су почели да обнављају старе и оснивају нове националне институције међу којима је било Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“, стваране су и националне партије. Једина национална институција која је тада дјеловала у свој својој пуноћи у сјевероисточној Босни била је Зворничко-тузланска епархија Српске православне цркве. То што су Срби сјевероисточне Босне, која се углавном налазила у оквирима Зворничко-тузланске епархије, предвидјели у ком смјеру ће се одвијати будући догађаји и са тим предвиђањима ускладили своја дјеловања заслужна је, прије свега, Епархија зворничко-тузланска и њен архијереј епископ Василије (Качавенда).

Десило се оно што се могло очекивати. У рату који је услиједио, као и у претходна два свјетска рата, потомци босанскохерцеговачких шуцкора из Првог и 13. СС дивизије из Другог свјетског рата спремили су се да трећи пут у двадесетом вијеку крену на Србе. Према њиховим плановима поново им је прво на реду било свештенство Српске православне цркве, православне богомоље и најутицајнији Срби који су

узели учешћа у стварању српских институција. Срби овога пута нису поновили грешке из два претходна свјетска рата. Свештенство Српске православне цркве и већина вјерујућег народа на вријеме су се склонили из насеља, у којима су православни били мањина, и помјерили се у сусједна насеља и области гдје су Срби били у већини, или су се иселили у Србију, понеки и у Црну Гору и иностранство. Повлачећи се из мјеста у којима нису могли опстати, свештеници Зворничко-тузланске епархије понијели су своје одежде, вредније иконе и сасуде, а неки од њих пренијели су и дијелове црквене архиве.

Слично су поступили и тузлански Срби. Већина њих, све до избијања ратних сукоба, вјеровала је да је Тузла југословенски град. Већина их је живјела у увјерењу да у том граду влада братство и јединство међу становништвом три вјере који говоре истим језиком. Али, одједном, се код тузланских муслимана јавила стара мржња која је испољавана према Православној цркви и њеним храмовима. Православним свештеницима и епископу Василију (Качавенди) на зидовима грађевина, које су припадале Цркви, на фасадама зграда на мјестима гдје пролази већи број људи писане су поруке узнемиравајућих садржаја. На адресу појединих свештеника и епископа Василија стизала су пријетећа писма. У Архиву Епископије зворничко-тузланске чува се једно писмо приспјело из Аустралије у првој половини априла 1992. године у коме се на највулгарнији начин вријеђају Срби, њихови национални и вјерски симболи, где су невјештом руком нацртани усташки симболи, велико латинично слово У у коме је између два крака нацртан симбол ислама – полумјесец са звијездом, а испод тога грб Независне Државе Хрватске. Написана је и порука: „Ми ћемо минирати брану у Вишеграду. Сви Срби, светосавци и прдосавци морају да напусте Босну“.¹

Напето стање осјећало се и у самој Тузли, о чему је 20. новембра 1992. године у Зворнику у Државном документационом центру Републике Српске за истраживање ратних злочина над припадницима српског народа свједочио Лазо Поповић, који је био запослен као електричар у Јавном комуналном предузећу у Тузли. Поповић је свједочио о притисцима који су на сваком кораку у Тузли вршени на Србе, када су тузлански Муслимани према Србима исказивали мржњу: „Уносили би се, нама Србима својим колегама (на послу, прим. Ј.Б.) и комшијама у лице и питали нас шта ми Срби и Милошевић хоћемо.

¹ Архив Епархије зворничко-тузланске у Бијељини, Канцеларија епископа зворничко-тузланског Г. Василија, 1992/II, досије 447, предмет 93, кутија 116.

Додајући: „Ено вам Србије, идите у Србију, ваше је преко Дрине, идите уз Дрину док још можете преко моста“.² И у комуналном предузећу у коме је Поповић радио било је исто стање, гдје су радници муслиманске вјероисповјести „малтретирали свакодневно Видаковић Брану из села Лазе код Зворника те се мени жалио да му је досадило и да размишља да више не долази на посао. Муслимани су му говорили да мора селити, да за Србе ту нема живота, да је добру кућу направио и да ће они ту уселити, а њему је преко Дрине, па нека иде док још може. Пјевали су му пјесму Плива патка, плива гуска, ова земља биће Турска, те Дрма ми се, тресе ми се на фесићу цвјеће, убићемо, заклаћемо ко са нама неће и сл. У томе су се нарочито истицали Бегановић Екрем, електричар, стар око 40 – 45 година из Тузле, Ахметовић Сакиб, бравар, Бајро, бравар, његовог презимена се не сјећам, а у томе су се прикључивали Мухо Уставдић и остали муслимани који би се ту нашли“.³

Због оваквог стања, већина тузланских Срба, прије почетка ратних сукоба, напустила је Тузлу. Као и у већини мјеста у Босни и Херцеговини гдје Срби нису чинили већину, док не виде како ће се развијати политичка криза, многи родитељи упутили су дјецу код родбине у Србију, или у она мјеста гдје су Срби били већинско становништво. У Тузли је почетак рата дочекао мањи број Срба, углавном оних из мјешовитих бракова, гдје је једно од супружника било муслиманске или хрватске националности. Они су очекивали да ће их у случају опасности заштити супружникова родбина. Било је Срба који су уживали велики углед у граду, својим дјелом задужили Тузлу и у њој стекли много пријатеља од којих су неки од њих чинили тадашњу муслиманску и хрватску политичку елиту и гарантовали им, без обзира на то шта се догађало, миран живот. Било је Срба који су у Тузли посједовали велике станове и другу непокретну имовину, па су рачунали да ће је сачувати ако остану у граду по цијену прилагођавања новим политичким промјенама које су биле на помолу. Међу оним Србима који су остали у Тузли, био је и један број идеалиста који су вјеровали у југословенску идеју и у, како се то онда говорило, здрави разум. Остали су у граду и они који нису имали гдје да оду, а било је и

² Изјава свједока Поповић Лазе, сина Неђе, избјеглице из Тузле, дата 20. 11. 1992, у Зворнику пред Комисијом Државног документационог центра за истраживање ратних злочина над припадницима српског народа Републике Српске, Канцеларија Епископа зворничко-тузланског Г. Василија, 1992/IV, Досије 449, Предмет 119, Кутија 117, Изјаве свједока о ратним злочинима, Ебр. 62, 29. 1. 1993.

³ Изјава свједока Поповић Лазе, исти докуменат.

таквих који су се одмах ставили на услугу новим муслиманско-хрватским властима, и чинили све оно што се од њих тражи.

Нисмо дошли до прецизних података о броју Срба који су током рата од 1992. до 1995. живјели у Тузли на простору који је контролисала Армија Босне и Херцеговине и гдје је била успостављена муслиманска власт. Податке о броју Срба који су провели минути рат у Тузли нуди један извјештај који се чува у Архиву Зворничко-тузланске епархије који је сачињен 18. јула 1997. године на основу извјештаја добијених од Тузланске парохије и представника Српског културног и просвјетног друштва „Просвјета“, Црквене општине Тузла и Српског добротворног друштва „Добročинство“. Тада се дошло до закључка да у граду Тузли и њеној ближој околини живи око 2500 Срба.⁴

Оживјела сјећања на страдања у претходним ратовима

Патње Срба у Тузли током Одбрамбено-отаџбинског рата од 1992 до 1995. биле су такође изузетно велике. Поновила су се страдања из Првог и Другог свјетског рата о којима се писало, и свједочило и причало у свакој српској породици.

Тако је запамћено да су прва вјешала у Босни и Херцеговини, која су послје Видовданског атентата 1914. године аустроугарске власти подигле за Србе, почела да раде у касарни у Тузли, а први босанскохерцеговачки Србин који је током Првог свјетског рата објешен на тим вјешалима био је свештеник Зворничко-тузланске епархије, јереј Петар Лазаревић, из Козлука.⁵ Послје Лазаревића објешен је Василије Зечевић, кнез из Сребреничког села Ратковића.⁶ Заједно са Лазаревићем и Зечевићем тога дана објешена су у Тузли још два Србина, Милош Виторовић и Јово Ковачевић из кладањског среза. Од 24. августа до 13. октобра 1914. још четири пута вјешани су Срби из

⁴ Архив Епархије зворничко-тузланске, кутија Црквене општине Тузла.

⁵ „Петар Лазаревић, јереј, парох козлуцки, срез зворнички, Епархија зворничко-тузланска. Рођен у околини Бијељине. Осуђен од војног суда, објешен у тузланском војном затвору 11/24. августа 1914. у један сат поподне“, Радмила Радић, Момчило Исић, *Српска црква у Великом рату 1914 – 1918*, Београд, 2014, стр. 337.

⁶ Владимир Ћоровић, *Црна књига: патње Срба Босне и Херцеговине за време светског рата 1914 – 1918*, Београд, 1989, стр. 114.

Зворничко-тузланске епархије, када су објешена 23 српска народна првака.⁷

У то вријеме били су осумњичени сви православни свештеници у Босни и Херцеговини. Постали су таоци, затварани су у затворе и логоре, или су упућивани да као стражари својим животима чувају и јемче да неће бити диверзија на пругама, мостовима, и другим важним објектима које би могле срушити српске комите. Историчар Владимир Ћоровић наводи и свједочења о злостављању тих свештеника: „Свештеника Драгу Урошевића из Сребренице затворили су као таоца у једну собу где је провео 15 дана са још 40 људи у уском и нездравом простору у коме се нужда јавно вршила пред свима. Одатле су морали сви, патећи се страшно, пешице и без престанка ићи у Тузлу. У затвору у Тузли, где су стигли мртви уморни, није се могло спавати другачије него седећи“.⁸

Међу онима који су предњачили у мучењу Срба био је и Ђуро Тополник, учитељ из Тузле и резервни поручник аустроугарске војске, који се „нарочито истицао у нељудској мржњи против таоца. Народног посланика др Ђорђа Лазаревића дао је са целим водом војника, пешице везаног отерати из Тузле у Зворник да тамо буде талац“.⁹

Ђуро Тополник са својим шуцкорима, сачињеним од домаћих римокатолика и муслимана, једном врстом ратне полиције чији је основни задатак био да кажњавају православне Србе, контролисали су добрим дијелом и тузлански Полицијски затвор, у који су доводили Србе и ту их мучили и ислјеђивали. Одмах послије Видовданског атентата они су овај затвор напунили тузланским Србима „међу којима су највиђенији грађани и прваци града и цијелог краја: Перо Стокановић, седи прота Ђорђе Бјелановић, прота Коста Драмужић, свештеник Јован Пајкановић, Обрадов отац Исаило Мићић, доброћудан и увијек мио и насмијан предсједник црквене општине и крупни му

⁷ Ћоровић, *Црна књига*, 114 – 115.

.....

⁸ Ћоровић, *Црна књига*, 53; „Урошевић Драго, свештеник из Сребренице, Епархија зворничко-тузланска. Ухапшен са оцем. Кућа му је спаљена. Затворен као талац у затвору у Тузли. Осуђиван на 15 година робије у Велеиздајничком процесу у Бања Луци. Транспортован у Арад. Рођен 1875. у Сребреници“, Радић, Исић, *Српска црква у Великом рату*, стр. 579.

⁹ Ћоровић, *Црна књига*, 62.

брат Јово, посланик Симо Ераковић, седи Ђорђо Михајловић – Цинцо, отац херојски погинулог четника „Пурце“ и син му Ристо, трговац Васо Црногорчевић, чика Гајо Секулић у сељачком одијелу и син му штампар Риста, Неђо Јовановић – Ескија, Љубо Мостарац и многи други“.¹⁰

.....
 Аустроугарске власти су се окоиле на тузланске Србе због њиховог учешћа у Сарајевском атентату. На путу из Београда у Сарајево, атентатори, чланови „Младе Босне“ Гаврило Принцип, Трифко Грабеж и Недељко Чабриновић, скренувши стотинак километара са најближег пута који је водио у Сарајево, свратили су у Тузлу.¹¹ Атентаторе су на путу према Тузли, али и у самом граду, дочекали пријатељи и сарадници, учитељ Вељко Чубриловић, један од најбогатијих и најугледнијих Тузлака Мишко Јовановић, и тузлански омладинци Стеван Ботић и Божидар Томић. Овдје су се атентатори одморили, окријепили, а затим им је успостављена посебна веза да са сандуцима са оружјем стигну у Сарајево.¹² У то вријеме Тузла је, захваљујући пре свега својој гимназији и професору Стевану Жакули, постала жариште омладинског покрета, гдје су млади гимназијалци, већином Срби, прихватили и развијали идеје о неопходности стварања самосталне југословенске државе, а тим идејама су се напајале и присталице „Младе Босне“.¹³ Тузла је посебно била драга Гаврилу Принципу који је, као ђак сарајевске трговачке школе, у јесен 1910. године стигао у овај град да би у овдашњој гимназији пријавио „прелазне испите“ које је положио и тиме испунио услове да се школске 1910/1911. упише у четврти разред тузланске гимназије. У овој школи се задржао само неколико мјесеци, потом се вратио у Сарајево.¹⁴

¹⁰ Мирољуб Богић, *Наше тамновање*, Тузла, 1938, стр. 206 – 207.

¹¹ Божидар М. Томић, *Предговор* књиге Мирољуба Богића, *Наше тамновање*, Тузла, 1938, стр. XXX – XXXI; Доброслав Јевђевић, *Сарајевски завереници, Видовдан 1914*, Београд, 2002, стр. 85 – 89; Владимир Дедијер, *Сарајево 1914*, Београд, 1966, стр. 487 – 498.

¹² Томић, *Предговор* књиге Мирољуба Богића, *Наше тамновање*, XXX – XXXI; Јевђевић, *Сарајевски завереници*, 85 – 89; Дедијер, *Сарајево 1914*, 487 – 498.

¹³ Божидар М. Томић, наведено дјело, стр. XV – XVII.

¹⁴ Радован Јовановић, *Из ђачких дана Гаврила Принципа*, Књижевни Север, часопис за књижевност науку и културу, Суботица, март – април 1928, стр. 173 – 174.

Одмах после сарајевског атентата, са угледним Србима хапшени су и тузлански средњошколци, највише гимназијалци, и њихови професори, а Тузланска гимназија је названа „гнијездом превратника“. Ухапшен је 41 ученик и три њихова професора. У истражном затвору су провели годину и по,¹⁵ а онда су са оптужбом за велеиздају пребачени у Бихаћ где им је, на такозваном Бихаћком процесу, суђено од 13. септембра до 5. октобра 1915. године. Један од оптужених, Тодор Илић, био је првобитно осуђен на смрт, а остали на временске казне од шеснаест година до мјесец дана, само је један ослобођен оптужби. Осуђени омладинци имали су од седамнаест до двадесет година, двојица шеснаест, а један петнаест година.¹⁶

Два тузланска затвора, полицијски и војни, у којима су затварани, мучени и вјешани Срби, саградила је Аустроугарска. У полицијском затвору 1914. године била су 1233 затвореника, 1915. – 800, 1916. – 460, 1917 – 524, док је у овом затвору до 1. новембра 1918. године робијало 406 затвореника. Већина од ових затвореника били су политички кривци, углавном Срби.¹⁷

Побједничка српска војска после пробоја Солунског фронта прошла је и кроз Босну и Херцеговину нудећи босанскохерцеговачким муслиманима и римокатолицима да заједнички, братски, граде нову државу Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Муслиманским и римокатоличким војницима, који су носили униформе поражене Аустроугарске, али и босанскохерцеговачким, па и тузланским шуцкорима опроштени су злочини над Србима почињени током минулог рата, а онима који су носили официрске униформе понуђена је служба у новој војсци. Али та држава, створена на српској побједи и великодушности, није била дугог вијека. Српска великодушност прихваћена је као слабост, па су синови шуцкора и аустроугарских солдата чекали прилику да наставе терор над Србима започет у Првом свјетском рату. Та им се прилика пружила у прољеће 1941. године.

¹⁵ Богић, *Наше тамновање*, стр. 102 – 93.

¹⁶ Томић, *Предговор, Наше тамновање*, XXXVIII – XL; Ђорђе Беатовић, Драган Милановић, *Велеиздајнички процес Србима у Аустро-Угарској*, Београд, 1980, стр. 229.

¹⁷ Богић, *Наше тамновање*. Стр. 16 – 17.).

Источнобосански муслимани обукли су униформе војске Независне Државе Хрватске

Још веће страдање тузланских Срба поновило се у Другом свјетском рату, у вријеме постојања Независне Државе Хрватске. Главни злочинци били су духовни и биолошки синови муслиманских шуцкора, али и римокатолици предвођени својим свештенством. У непосредној близини тузланске Саборне цркве и Владичанског двора у Српској вароши у једну стару зграду уселило се Жупско редарство, гдје су планирана и осмишљавана хапшења и убијања тузланских Срба, Јевреја и тузланских муслимана и римокатолика антифашиста.¹⁸ Из тога здања већ у првим мјесецима успостављања Независне Државе Хрватске упућиване су наредбе за хапшење најугледнијих тузланских Срба: свештеника, интелектуалаца, трговаца, пословних људи који су одвођени из својих домова, затварани у тузланске затворе, ислеђивани, убијани ту у Тузли или њеној околини или спровођени у неки од новооснованих сабирних логора, одакле су вођени директно на губилишта. Животи многих од њих окончани су у Јадовну на Велебиту.

Овим злочинима управљало се из два центра, из државног врха Независне Државе Хрватске и из Друштва „Ел Хидаје“ из Сарајева које се напајало панисламистичким идејама које су донијели босански студенти који су студирали на исламском универзитету у саставу цамије Ел Азхар у Каиру. Друштво „Ел Хидаје“ окупљало је муслиманско свештенство и муслиманске интелектуалце који су живјели у Сарајеву, али и широм Босне и Херцеговине.¹⁹ Ову организацију водио је „Народни комитет“ који је почетком новембра 1942. године под називом „Меморандум народног одбора“ упутио вођи Трећег рајха, Адолфу Хитлеру, тражећи од њега да у оквиру Независне Државе Хрватске створи посебну административну јединицу „Жупу Босну“ са центром у Сарајеву. Поред тога, муслимански прваци тражили су тада од Хитлера дозволу за стварање нацистичке партије, по узору на тадашњу њемачку владајућу партију, али и да формирају своју војску којом би командовали Нијемци.²⁰

¹⁸ Меша Селимовић, *Сјећања*, Београд, 1977, стр. 126 – 127.

¹⁹ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку 1492 – 1992*, Београд, 2007, стр. 460 – 464.

²⁰ Енвер Реџић, *Муслиманско аутономаштво и 13. СС дивизија: аутономија Босне и Херцеговине и Хитлеров Трећи Рајх*, Сарајево, 1987, стр. 71 – 79.

Одмах по проглашењу Независне Државе Хрватске, стваране су њене највеће административне јединице, велике жупе. Тако је на простору источне Босне формирана Велика жупа Усора и Соли са сједиштем у Тузли, а главни носиоци те нове нацистичке, хрватске власти били су муслимани. Већина тузланских муслимана и муслимана источне Босне са одушевљењем је дочекала слом Краљевине Југославије и долазак Хитлерове окупационе војске која их је ослободила „српског јарма“ и донијела им слободу. На чело Велике жупе Соли и Усора постављен је Рагиб Чапљић (1890 – 1944), родом из Рогатице који се и у вријеме Краљевине Југославије бавио политиком. Чапљић је заслужан што је државна власт у Великој жупи Соли и Усори још почетком лjeta 1941. године похапсила и послала на губилишта најугледније Србе из источне Босне, али и већину Јевреја.²¹

Своје знање, морал, и породични углед у темеље Независне Државе Хрватске уградио је и тузлански коленовић, потомак беговске породице Седа-бег Куловић (1897 – 1945). Он је као и многи потомци босанскохерцеговачких беговских породица са радошћу 1941. године дочекао слом југословенске државе и долазак Хитлерове војске. Током 1941. и 1942. године прихватио се дужности градоначелника Тузле, у вријеме када су у овом граду извршени највећи злочини над Србима и Јеврејима.²²

Главни организатор власти Независне Државе Хрватске у Тузли, сједишту Велике жупе Усора и Соли, био је римокатолички свештеник и вјероучитељ у Тузланској гимназији, доктор теологије Драган Дујмушић (1899 – 1943), који је још прије почетка Другог свјетског рата био заклет и усташа.²³ Одмах по стварању Независне Државе Хрватске он се прихватио једне изузетно важне дужности, усташког логорника, који је фактички имао у рукама извршну власт у Тузли.²⁴

²¹ Милан Булајић, *Усташки злочин геноцида 1*, стр. 750, 754; *Усташки злочин геноцида 2*, Београд, 1988, стр. 329; https://hr.wikipedia.org/wiki/Ragib_%C4%8Caplji%C4%87, приступљено 16. новембра 2017.

²² Марко Атила Хоаре, *Колаборација бошњачких муслимана у Другом светском рату 1*, http://www.yuhistorija.com/serbian/drugi_sr_txt01c2.html; https://hr.wikipedia.org/wiki/Sead-beg_Kulovi%C4%87, приступљено 16. Новембра 2017.

²³ Врхбосна, 11 – 12/1943, стр. 371; Милан Булајић, *Усташки злочин геноцида*, Београд, 1988, стр. 594.

²⁴ Меша Селимовић, *Сјећања*, 1977, стр. 88 – 92.

Према сјећању Меше Селимовића, Дујмушић, који је ђацима римокатоличке вјере предавао вјеронауку, био је један од најугледнијих професора Тузланске гимназије кога су цијенили ђаци свих вјероисповести.²⁵ Одмах по пропасти југословенске државе, Дујмушић је скинуо свештенички хабит, припасао опасач са револвером и организовао „редарствену службу“ коју су углавном чинили његови бивши ученици. „Редарственици“ су беспоговорно извршавали Дујмушићева наређења, хапсили су најугледније тузланске Србе и Јевреје, али међу њима је било и доста ђака Тузланске гимназије, који су слани у концентрационе логоре или на губилишта у тузланској околини. Међу првима, које је ухапсио др Драган Дујмушић, био је његов колега, омиљени професор математике, Јеврејин Данило Салом, кога су на губилиште одвели, а можда и стријељали његови бивши ђаци у усташким униформама.²⁶ Преки војни суд Народноослободилачке војске осудио је у јесен 1943. свештеника и логорника др Драгана Дујмушића на смрт, а посмртно га је Орденом реда заслуга првога реда одликовао Анте Павелић.²⁷

Упоредо са цивилном влашћу у Великој жупи Усора и Соли Независна Држава Хрватска је створила и своју војску у коју су ступали римокатолици и муслимани. За то што су тако брзо у Великој жупи Усора и Соли створене војне јединице посебно је заслужан тузлански трговац, резервни мајор Мухамед Хациефендић (1898 – 1943) који је током своје војничке каријере носио три униформе, три различите војске, и у тим војскама је ревносно стицао и потврђивао чинове. Када је Аустроугарска 1914. године објавила рат Србији, он се добровољно јавио у аустроугарску војску у којој је стекао чин поручника, борећи се против Краљевине Србије. По завршетку рата, он је примљен у војску Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца гдје му је признат аустроугарски војнички чин поручника.²⁸ Војничка знања, исказујући оданост новој југословенској држави и њеној војсци, Хациефендић је стицао и на Војној академији у Београду, стекавши чин резервног мајора. Био је и политички активан, а за свој политички рад

²⁵ Селимовић, 88 – 82.

²⁶ Селимовић, 91 – 92.

²⁷ Виктор Новак, *Magnum crimen*, Загреб, 1948 – Београд, 1986, стр. 93.

²⁸ https://sr.wikipedia.org/sr-el/Muhamed_Had%C5%BEiefendi%C4%87, приступљено 16. Новембра 2017.

добио је Орден Светога Саве који је онда додељивала држава.²⁹ Анте Павелић га је наградио одликовањем Реда круне краља Звонимира III ступња.³⁰

Послије априлског слома Краљевине Југославије, који је Хаџиефендић дочекао у околини Сиња, он се вратио у Тузлу и активно се укључо у стварање власти и војске новостворене Независне Државе Хрватске. Признат му је чин мајора и он је постављен за заповједника новоформиране тузланске Треће бојне Осме пјешадијске пуковније коју су почетком новембра 1941. године на Озрену разбили српски устаници. Хаџиефендић је у то вријеме био повезан са Организацијом „Ел Хидаје“ у Сарајеву и њеним „Народним комитетом“, па је могуће да се у Сарајеву родила идеја да он од војног врха Независне Државе Хрватске затражи и добије дозволу да формира посебну јединицу, састављену од муслиманских добровољаца. Тај свој наум је и остварио, створио је јединицу која је остала запамћена као Хаџиефендићева легија,³¹ која је починила велике злочине над Србима источне Босне и на Мајевици.³²

На тим идејама створена је у прољеће 1943. године, 13. СС Ханџар дивизија, у чијем су саставу били муслимански добровољци. Језгро ове јединице чинили су муслимани из сјевероисточне Босне, углавном борци Хаџиефендићеве легије који су носили њемачке униформе. Овом дивизијом командовали су Нијемци који су Ефендићу признали чин мајора, када је он такође обукао њемачку униформу, али је због болести и лечења у Загребу убрзо отишао из те јединице. Јединица је затим послата на обуку у Јужну Француску, а почетком 1944. године нашла се у Срему, а онда је прешла Саву, и у Семберији и на Мајевици починила велике злочине.³³

²⁹ Драга Мاستиловић, *Застирање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку*, Београд, 2017, стр. 159.

³⁰ *Ко је Мухамед Хаџиефендић?*, прилог Фронта слободе, бр. 3431, од 4. јуна 1999, стр. 5.

³¹ Ова јединица за вријеме свог не тако дугог постојања мијењала је званична имена: Добровољачки одјел народног устанка бојника Хаџиефендића, а затим Добровољачка легија Хаџиефендића, па Домобранска добровољачка дивизија, или скраћено Домодо дивизија https://sr.wikipedia.org/sr-el/Muhamed_Had%C5%BEiefendi%C4%87, приступљено 16. Новембра 2017.

³² Драга Мастиловић, *Застирање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку*, Београд, 159 – 160.

³³ Д. Мастиловић, 182 – 183.

Планско искорењивање Срба и Јевреја са територије Независне Државе Хрватске спровођено је и у Великој жупи Усора и Соли која је захватала и највећи дио Епархије зворничко-тузланске. Прва на реду нашла се Српска православна црква, њени архијереји и свештенство, а уз њих и угледни Срби, политичари, интелектуалци, привредници, студенти, сеоски домаћини. Овом послу хрватске власти приступиле су већ половином маја 1941. године. Стицајем околности епископ зворничко-тузланског др Нектарије (Круљ) у вријеме тих првих погрома није био у Тузли. Будући да је био члан Светог архијерејског Синода, њемачки су га војници спровели у Београд, како би се у Београду, у одсуству патријарха Гаврила Дожића, који је био у интернацији, одржавали састанци Синода, рјешавала нека важна питања и одржавао какав-такав канонски поредак у Српској православној цркви.³⁴ Захваљујући том одласку у Београд, епископ Нектарије је остао жив, док су остали архијереји са простора Босне и Херцеговине, митрополит дабробосански Петар Зимоњић и епископ бањалучки Платон Јовановић, тада ухапшени и убијени, а и епископ захумско-херцеговачки Николај Јокановић такође је ухапшен, мучен у затвору и протеран у Србију.³⁵

Мученички вијенац који је средином маја 1941. године био намијењен епископу зворничко-тузланском Нектарију понио је протојереј, архијересјски намесник и парох тузлански, Јован Магарашевић, који је ухапшен 16. маја и као и већи број српских првака одведен у логор у Копривници, одакле је крајем јуна пребачен у логор у Госпићу.³⁶ О страдању тузланског проте Јована Магарашевића у логору у Госпићу свједочио је нешто касније шеф пореске управе из Доњег Лапца Милан Ђ. Љуштина, који је коју годину раније службовао

³⁴ Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси*, Београд, Подгорица, Крагујевац, 1996, стр. 348; *Српска православна црква: 1920 – 1970: споменица о 50-годишњици васпостављања Српске патријаршије*, Београд, 1970, стр. 189.

³⁵ Епископ бањалучки Платон Јовановић изведен је из Владичанског двора у Бањалуци 5. маја 1941. године, одведен у правцу Котор Вароши и убијен на обали Врбаса. Убио га је Асим Ћелић, *Споменица*, 25; Сава, епископ шумадијски, 411. Средином маја 1941. године одведен је из митрополијске зграде у Сарајеву и спроведен у Загреб митрополит дабробосански Петар Зимоњић, затим је пребачен у Керестинец па у логор у Госпићу, одатле на губилиште у Јадовну на Велебиту где је убијен. *Споменица православног свештенства 1941 – 1945*, 22; Епископ Сава шумадијски указује и на могућност да је митрополит Петар убијен у Јасеновцу, Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси*, 406. Средином маја полиција Независне Државе Хрватске ухапсила је у Мостару епископа захумско-херцеговачког Николаја Јокановића, где су га ислеђивали и мучили. Од смрти га је спасла италијанска војска која му је помогла да се пребаци у Србију. Склопио се у Сокобању где је марта 1943. године умро од посљедица мучења. *Споменица*, 26; Сава, епископ шумадијски, 378..

³⁶ *Споменица*, 95.

у Тузли, гдје се познавао са протом Магарашевићем. У свједочењу које је 29. јула 1942. године дао у Комесаријату за избјеглице Љуштина је, поред осталог, рекао: „Проту Магарашевића срео сам када је чистио ходник. Био је у црном одијелу без мантије, без капе, потпуно поцрнио, смршавио, јер сам га познавао још из Тузле тако да сам га приликом изласка у шетњу кроз ходник једва препознао и питао да ли је то он. „Ко сте ви?“ На ово сам му одговорио: ‘Ја сам Љуштина, порезник из Тузле.’ Онако сагнут, рибајући ходник, рекао ми је да сутра одлази на острво Паг и да му је судбина запечаћена, иде у логор. Друго нисмо смјели више ништа говорити. Сутрадан је заиста транспортован у непознатом правцу“.³⁷

Пошто су похапсили и отјерали на губилишта архијереје, на ред су дошли свештеници Српске православне цркве широм Независне Државе Хрватске. У спровођењу захтјева који је стигао из Загреб да се хапсе православни свештеници биле су ревносне и власти Велике жупе Усоре и Соли на челу са великим жупаном Рагибом Чапљићем. Крајем маја и почетком јуна почело је хапшење свештеника Зворничко-тузланске епархије о чијим животима и страдањима свједочи и *Споменица православног свештенства 1941 – 1945*. Тада је, како је забиљежено у *Споменици*, тридесетак свештеника спроведено у Бијељину, одатле су 12. јула из затвора у коме су били, аутобусом чији је власник био Србин Благомир Ђукановић, кренули према Рачи, прешли Саву и стигли у један од сабирних центара у околини Загреб. Доспјели су у логор у Госпићу, одакле су спроведени на Велебит и побијени у Јадовну. У исто вријеме, али на другим стратиштима, како стоји у *Споменици православног свештенства 1941 – 1945*, убијено је још десет свештенослужитеља Епархије зворничко-тузланске.³⁸ Код села Рашића Гај, удаљеном око пет километара од Власенице, од 20. јуна до 10. јула 1941. године убијено је око 80 угледних Срба, а међу њима и четири свештеника Зворничко-тузланске епархије. Ове злочине организовао је др Хасиб Бушатлић,³⁹

У *Дјелимичном именичном попису жртава убијених у комплексу усташких логора Јадовно Ђуре Затезала*, наведена су имена 29 тузланских Срба. На овом списку је и име једног тузланског Јеврејина. Некима од њих наведена су и занимања, међу њима је било пет трговаца, два гостионичара, три службеника, по један адвокат, лекар,

³⁷ Ђуро Затезало, *Јадовно, зборник докумената, књига 2*, Београд, 2007, стр. 139.

³⁸ *Споменица*, 131; Булајић, *Усташки злочин геноцида*, 1, 339.

³⁹ Булајић, *Усташки злочин геноцида* 1, стр. 308.

професор, директор школе, возач, стражар, радник. Осталима нису наведена занимања.⁴⁰

Иако је већима муслиманског становништва источне Босне у априлу 1941. године раширених руку дочекала њемачку окупаторску војску и својски се укључила у стварање Независне Државе Хрватске, треба подсетити и на то да је постојао и мањи број југословенски опередијелих муслимана. Било је и оних који су се осјећали као Срби муслиманске вјере, који су патили због страдања Срба и Јевреја. Међу њима је било и љевичара који су прихватили комунистичку идеологију. Међу таквима су били и тузлански Селимовићи, а из те породице је и велики писац Меша Селимовић.⁴¹ Било је и муслимана, као што је тузлански муфтија Мухамед Курт, за кога Меша Селимовић тврди да је из затвора и од сигурне смрти својим угледом, молбама, убјеђивањем власти успио да спаси већи број Тузлака свих вјероисповјести, који су били увјерени да зло никада не може донијети добро и који су се, колико су могли, супротстављали злу које је донијела Независна Држава Хрватска.

Широм сјевероисточне Босне заређали су масовни злочини над Србима после једног напада српских устаника, који су код села Бољанића, на путу Добој – Тузла, пуцали на аутомобил у коме су биле усташе. После тога напада, како је свједочио Марко Алтарац, у бараку у Тузли у којој су држани ухапшени Срби ноћу је упало десетак наоружаних усташа и одатле су „одвели мени познате Љубу Стефановића из Тузле, трговца, Лазу Папу, урара, и око 10 сељака православаца. Када су исти хтјели да се обуку, обзиром да је била ноћ, усташе су одговориле да није потребно да се облаче, јер Богу се иде само у гаћама и кошуљи. Исти се више нису вратили и стрељани су близу Тузле у мјесту Паша бунар. У два-три маха, док сам се још налазио у затвору, стално су пристизале веће групе Срба сељака који су свако вечер вођени на стријељање. Увјерен сам да је у року од 20 дана, колико сам ја био у затвору, одведено и стријељано око 200 Срба сељака“.⁴²

Упоредо са тузланским Србима страдали су и тузлански Јевреји. Пред Други свјетски рат у Тузли и њеној околини живјело је 315

⁴⁰ Ђуро Затезало, *Јадовно, комплекс усташких логора*, 1941, књига 1, Београд, 2007, стр. 726 – 727.

⁴¹ Селимовић, *Сјећања*, 110 – 134.

⁴² Булајић, *Усташки злочин геноцида 1*, стр. 750 – 751.

Јевреја, од чега је 216 одведено у логоре Независне Државе Хрватске одакле се нису вратили.⁴³

Када су Срби у Независној Држави Хрватској, па и у сјевероисточној Босни, последије првих погрома које су организовале власти Независне Државе Хрватске уз подршку муслиманске елите из Сарајева, окупљене око Друштва „Ел Хидаје“, схватили шта их је снашло, почели су да бјеже у шуме, скупљају оружје и дижу се на устанак. Устанак Срба послужио је властима Велике жупе Усора и Соли да своју оружану силу окрене против српских устаника. На устанике је послата јединица којом је командовао Мухамед Хациефендић.

Злочинима ове јединице, почињеним над Србима, бавио се и историчар Драга Мاستиловић, који наводи и један докуменат Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Земаљске владе за Босну и Херцеговину, гдје се, између осталог, каже: „Хациефендићева легија радила је по директивама самог Хациефендића и починила много злочина над Србима. Легионари су одлазили из Тузле у околна српска села, гдје су убијали и клали све, што им је дошло под нож, а уједно су српску имовину пљачкали и села палили. Сва српска села у срезу тузланском страдала су од ове легије у току 1941. и 1942. године. Најјаче је страдало српско село Јегинов Луг. У љето 1942. г. дошли су поменути легионари у ово село и опколили га. Један дио народа успио је да побјегне из села. Легионари су сав народ који су затекли у селу сакупили и постројили пред општинском зградом. Највише је ту било жена и дјеце, јер су мушкарци успјели за времена побјећи. Хациефендићеви легионари изнијели су пред постројени народ машинске пушке и све их побили. Тада је убијено у Јегиновом Лугу 284 особе, и то највише жена и дјеце. После овог покоља легионари су цијело село потпуно опљачкали [...] Сва српска села у срезу тузланском Хациефендићеви легионари су последије пљачке и покоља попалили. Тако да нити једно није остало поштеђено. Потпуно су спаљена у току 1941. и 1942. године села: Сижје, Кртова, Поријечина, Босанско Петрово Село и Какамуж. Остала села су дјелимично попаљена. Хациефендићеви легионари вршили су и силовања српских жена и дјевојака. Тако су у селу Орашју у љето

⁴³ *Злочини фашистичких окупатора и њихових помагача против Јевреја у Југославији*, Београд, 1952, стр. 71 – 72.

1942. г. силовали једну младу дјевојку из породице Гавриловић, која је била позната као најлепша дјевојка у селу. Њу су силовала тројица легионара пред очима њене матере и брата. Кад су извршили овај гнусни злочин, онда су их све троје затворили у кућу и кроз прозор бацили у кућу неколико бомби, тако да су све троје погинули у рушевинама куће [...] У селу Јегиновом Лугу Хациефендићеви легионари силовали су у љето 1942. године попадију Марковић, а након извршеног силовања убили је. Њен леш пронађен је послје у шљивику без једне руке.’ За све то вријеме одвијало се хапшење и упућивање тузланских Срба у концентрационе логоре. Највећа група Срба, њих око 250, упућена је у логор из тузланских села: Јегинов Луг, Петрово Село, Карановац, Бољанић и Српски Чалковићи“.⁴⁴

Крвави трагови Ханџар дивизије

Најстравичније злочине у сјевероисточној Босни починила је 13. СС Ханџар дивизија, коју су основали Нијемци на приједлог јерусалимског муфтије Амина Ел Хусеинија и уз подршку Народног вијећа Друштва „Ел Хидаје“ из Сарајева, основаног у прољеће 1943. године, чији су војнички састав чинили муслимани добровољци, а официри су били Нијемци. Војници су носили њемачке униформе, а ова јединица била је дио њемачких оружаних снага. У њеном саставу било је доста муслимана из Тузле и њене околине, бивших војника бивше муслиманске Легије Мухамеда Хациефендића, чија се јединица утопила у Ханџар дивизију. Како је 20. октобра 2003. године писао *Њујорк тајмс*, поводом његове смрти, у њој је ратовао Алија Изетбеговић, вођа босанскохерцеговачких муслимана у вјерско-грађанском рату 1992 – 1995. године.⁴⁵ Ову јединицу Нијемци су пребацили у јужну Француску на обуку с намјером да је пошаљу на Источни фронт на коме је Совјетска армија напредовала. Због страха да се из Совјетског савеза неће вратити, јединица се побунила, а Нијемци

⁴⁴ Драга Мاستиловић, *Затирање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку*, Београд, 2017, стр. 159 – 160.

⁴⁵ Милорад Екмечић, *Од клања до орања*, 462 – 463; Енвер Реџић, *Муслиманско аутономаштво I 13. СС дивизија*, Сарајево, 1987, стр. 91 – 102.

су крваво угушили побуну, казнили коловође буне, па је онда вратили у Независну Државу Хрватску.⁴⁶

Средином марта 1944. године, прешавши Саву, из Срема, гдје је претходно починила велике злочине, у Семберију је стигла Ханцар дивизија чији су војници звјерски побили велики број Срба источне Босне и опљачкали и спалили њихова села, о чему свједочи и један документ Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Земаљске владе за Босну и Херцеговину: „Најстрашнији злочин на путу за Бијељину починиле су оне трупе 13. СС дивизије које су код Рајевог Села прешле Саву и преко Брезовог поља спустиле за Бијељину. Идући од Брезовог Поља преко села Буковице за Бијељину, трупе 13. СС дивизије дошле су око 15. марта у село Вршане, срез Бијељина [...] они су одмах почели купити људе по кућама и гонити пред цркву [...] на тај начин дотјерали су пред цркву 35 лица међу којима петоро дјеце и 12 жена. Скупивши све жртве пред цркву, отпочели су војници 13. СС дивизије са страшним мучењима. Нарочито грозно мучили су жене тако да су им одсијецали поједине дијелове тијела као дојке, полне органе итд. Дјецу су клали, мушкарце кундачили и морали су да гледају како им кољу дјецу и мрцваре жене. Оваква мучења и мрцварења трајала су четири сата. Тада су на концу постријељани сви који су били у животу. На овај или сличне начине припадници 13. СС „Ханцар“ дивизије побили су од марта до октобра 1944. године 1803 лица, не рачунајући жртве у самим градовима Брчко и Бијељина, гдје су биле њихове команде и њихови затвори у којима су у мукама скончали многи Срби и симпатизери НОП-а. Поменуте жртве оргија припадника 13. СС „Ханцар“ дивизије биле су из срезова: Бијељина, Брчко, Босански Шамац, Лопаре, Зворник, Тузла, Лукавац, Кладањ и Власеница“.⁴⁷

О звјерствима Ханцар дивизије свједочио је и познати књижевник Меша Селимовић који се као борац Народноослободилачког покрета 25. априла 1944. године нашао на планини Мајевици и обилазио згаришта и расуте и унакажене лешеве Срба које су за собом оставили муслимански борци ове јединице.⁴⁸ У селу Јабланици, како свједочи Селимовић, убијено је 98 стараца, жена и дјеце, у Мачковцу 28, а тако је било и у осталим селима. Овако је Селимовић описао призоре које је затекао у Јабланици : „Дијете

⁴⁶ Екмечић, Реџић, исто.

⁴⁷ Д. Мاستиловић, *Затирање Срба*, 182 – 183.

⁴⁸ Јово Бајић, *Затис који је сучелио Мешу Селимовића и Алију Изетбеговића*, Печат, бр. 502, 2, 01, 2018.

потрбушке у блату: на леђима му крвав гуњчић, плава коса улијепљена блатом. У смртном страху потрчало је путем да побјегне од смрти коју су „јунаци“ 13. СС дивизије сијали свуда. Није побјегло. Лица му не видим; свој страх дијете је сакрило у блато сеоског друма.

На утрини, на тек озелењелом бусињу лежи једна млада жена: грчевито је стегла на груди младо, ваљда тек рођено дијете. У дјетета се види само ријетка, слаба косица на тјемени, као паперје у птичета. Обоје пробијени једним метком. - Недалеко лежи једна жена потпуно гола; ноге су јој под кољенима подупрте рашљама, а у њежну материнску утробу забијен јој колац.

Љеш без главе. Безоблична маса мяса као решето испробијана метцима. Гомила љешева, петоро их је на гомили. Крв, блато, киселкасто-загушљив смрад згаришта и кућа које још горе.

У кући Раде Божића, иза пећи, клупко тјелеса, испреплетених, крвавих и згрчених. Седморо их је у гомили: једна жена, четворо сасвим мале дјеце и два дјечака од 10 – 12 година. Жена је скупљала око себе дјечицу, покривала их својим тијелом, а онда су се увлачила једно под друго у самртном страху пред људима – звијерима. Од тог страшног клупка издвојило се само једно дјетешце од 5 – 6 мјесеци, дебело као наљевак, са борама на пуним ножицама. Сад изгледа као на под бачена лутка, са бескрвним лицем и укоченим стакленим очима. Пет је рана на тој лутки: три од пикавца на глави, прсима и ногама и двије на рукама од ножа. Можда треба пет рана да једно дјетешце умре? Не, довољна је једна; остале су за задовољство. Једну ручицу је положило по поду, другу је издигло као да хоће да ухвати невидљивог злочинца који се надноси с ножем и са шмајсером над њега. Очи су му упале, завраћене, виде се само биоњаче. Те очице се чуде, оне нису схватиле ништа⁴⁹.

Историчар Енвер Реџић овако је представио Ханцар дивизију: „Муслимански аутономистички круг у источној Босни аутономни положај Босне и Херцеговине везао је за 13. СС дивизију и муслимански зеленокадровски покрет. Изразито усташког састава, 13. СС дивизија је од свог доласка, последице изобразбе (у Француској, прим. Ј. Б.), на територију источне Босне у марту 1944. па током прољећа и љета извршила стравичне злочине над српским становништвом на подручју срезова Брчко, Градачац, Бијељина, Лопаре, Зворник, Тузла, Лукавац, Кладањ, Власеница, који нису заостајали за усташким

⁴⁹ Меша Селимовић, *Окрвављена Јабланица*, Фронт слободе, орган Народноослободилачког одбора за Источну Босну, Тузла, 9/1944, стр. 6 – 7.

покољима припадника српског народа на овом простору 1941. У многим овим противсрпским експедицијама заједно са дијеловима 13. СС дивизије учествовали су и зеленокадровци који су имали велику власт у неким мјестима као што су Брчко и Бијељина у којима су били смјештени пуковски штабови 13. СС дивизије⁵⁰ Муслимански војници тада, како наводи Реџић, „клати су све што није носило фес“⁵¹

Када је исход рата био очигледан, војници Ханцар дивизије масовно су напуштали своје јединице. Један дио тих војника ступао је у „зелени кадар“, територијалне јединице у којима су ратовали само муслимани. Ове јединице нису признавале врховну команду Војске Независне Државе Хрватске, а на територијама на којима су дјеловале у муслиманским насељима успостављале су своју власт која се донекле покоравала „Ел Хидаји“. Према Србима су се понашале као и у вријеме док су ратовали у Хаџиефендићевој легији.⁵² Биле су то пљачкашке јединице које су се ослањале на искуство „зеленог кадра“ из Првог свјетског рата.⁵³ Већи дио војника Ханцар дивизије предавао се Народноослободилачкој војсци где су примани и дочекивани са добродошлицом. Да би на своју страну привукли муслимане и отргли их од Равногорског покрета и Југословенске војске у отаџбини, која је такође настојала да успостави везе са муслиманима, војно и политичко вођство Народноослободилачког покрета учинило је конкретне кораке да привуче муслимане на своју страну оснивајући чисто муслиманске јединице. Већ смо поменули да је и међу муслиманском омладином Тузле пре избијања Другог свјетског рата био присутан утицај Комунистичке партије Југославије, која је пропагирала бескласно друштво, а узор јој је био Совјетски Савез Јосифа Висарионовича Стаљина. Међу тим присталицама комунистичке партије било је и муслимана, о чему свједочи и Меша Селимовић у својим „Сјећањима“.⁵⁴ Те младе присталице комунистичке идеје најчешће су потицале из муслиманских породица које су чувале сјећање на своје српско поријекло. Они су се на Мајевици придруживали Србима које су на устанак подстакли покољи које је организовала власт Независне

⁵⁰ Реџић, 183.

⁵¹ Реџић, 172.

⁵² Реџић, Муслиманско аутономаштво, 122 – 125.

⁵³ „Зелени кадар“ је термин преузет из ратовања у вријеме Првог свјетског рата. Реч је о групама аустроугарских војника који су дезертирели из аустроугарске војске и склањали се у шуме у својим завичајима. Међу њима било је највише Срба, и нешто муслимана и занемарљив број римокатолика. „Зеленокадровци“ нису презали да нападају и полицијске патроле које су настојале да их побију, а често су пљачкале богатије људе. Тако у шумама сачекали су пропаст аустроугарске државе и крај Првог свјетског рата.

⁵⁴ Селимовић, *Сјећања*, 113 – 122

Државе Хрватске. У тај општи устанак и у сјевероисточној Босни, а посебно на Мајевици, укључили су се и комунисти који су у почетку стварали посебне герилске партизанске одреде, борећи се прије свега за нови комунистички поредак. У тим одредима, од самог почетка рата, било је и тузланских муслимана. Од мањих одреда почетком августа 1942. године створена је затим Шеста пролетерска источnobосанска ударна бригада чији су борци све до јесени 1943. године углавном били Срби. Да би у своје редове привукло што више муслимана, комунистичко вођство одлучило је да у Шестој источnobосанској бригади формира Муслимански батаљон у коме су, поред нешто Срба, били окупљени и муслимани.

После капитулације Италије, када је било очигледно да Њемачка и њени савезници губе рат и из страха да их Њемци не упуте на бојишта ван Босне и Херцеговине у редове Народноослободилачке војске пристиже све више муслимана који су ратовали у разним војним јединицама Независне Државе Хрватске или у њемачким јединицама гдје су носили униформе њемачке војске. Овакве прилике искористила је војна команда Народноослободилачке војске па је одлучила да створи самосталну муслиманску јединицу. Учињено је то 21. септембра 1943. године када је у селу Буквику створена прва муслиманска јединица која је понела назив Трећа муслиманска бригада. Кратко је носила то име и већ 17. октобра названа је Шеснаеста муслиманска бригада. Њено језгро чинио је Муслимански батаљон Шесте источnobосанске бригаде. У почетку је имала само два батаљона. Међу војницима новооснованих муслиманских бригада било је доста војника Хациефендићеве легије и Ханцар дивизије. Самим преласком у Народноослободилачку војску праштало им се то што су носили униформе нацистичких јединица и што су се борили за идеје нацизма. Многи од њих, док су били војници Хациефендићеве легије и Ханцар дивизије, учествовали су у походима на српска села у источној Босни када су паљене куће и убијани сви Срби који су им дошли под руку. Нико их у новој Народноослободилачкој војсци није питао за те злочине. Наставивши ратовање у новој војсци, они су често имали прилике да се боре са јединицама Југословенске војске у отаџбини у којој су ратовали Срби, да залазе у српска села. Многи од тих војника, тражећи „четнике“, имали су прилике да тероришу српски народ у насељима који није прихватио Народноослободилачку војску и наставе оно што су започели 1941. године. Борцима Шеснаесте муслиманске бригаде пружане су прилике да као побједници први уђу у ослобођено Сарајево и ослобођену Тузлу.

Тузла је од 1992. до 1995. била логор у коме су убијани и понижавани Срби

Уз политичку подршку западних сила и конкретну логистичку подршку њихових служби на просторима Босне и Херцеговине, босанскохерцеговачким муслиманима учинило се почетком 1992. године да ће остварити свој сан о самосталној муслиманској босанској држави. Слиједили су политички програм Странке демократске акције, чија се идеологија заснивала на политичком програму Друштва „Ел Хидаје“, и њеног омладинског крила „Млади муслимани“ који је почетком новембра 1942. године дефинисао „Народни комитет“ у „Меморандуму народног одбора“ упућеном вођи Трећег рајха, Адолфу Хитлеру. Тај програм је још више разрађен у „Исламској декларацији“ Алије Изетбеговића. Муслиманима се тада чинило да им се пружила јединствена прилика да се, рјешавајући муслиманско питање, заувјек ослободе Срба. Приступило се рјешавању српског питања у граду Тузли после 15. маја и напада на колону Југословенске народне армије у центру Тузле.

О положају у коме су се нашли Срби у Тузли јавно је свједочио бивши официр Југословенске народне армије Радован Кецојевић у књизи „И крв је горела“ (допуњено ћирилично издање, Београд, 2015). Књига се највећим дијелом бави Тузланском колоном, али и приликама које су наступиле после 15. маја 1992. године. Дан после трагедије коју су доживјели војници Тузланске колоне, 16. маја, свједочи Кецојевић, у Окружном затвору у Тузли основан је логор за Србе у кога су „сваког дана привођени Срби који су нешто значили за свој народ. Кроз њега су прошли многи мушкарци и жене, без обзира на године старости. На њима су се окротно иживљавали и иследници и чувари ћелија, на бестидан и груб начин. Највеће последице и стресове психичке природе доживљавали су они који су, игром случаја, били чланови Српске демократске странке (СДС). Из тог казамата, ко је у њега доспео, нико није изашао без последица, оних психичких и физичких. Многи су тамо доспели преко својих „драгих“ комшија

Муслимана и Хрвата, који су се просто утркивали ко ће пре кога оклеветати, како би се тај оклеветани нашао иза браве“.⁵⁵

У логору у Централном затвору нашли су се чланови Српске демократске странке и њихови симпатизери, који су тихо одвођени из својих станова, а члановима њихових породица, људи који су их одводили, нису саопштавали куда их воде. Њихове најближе комшије, Муслимани и Хрвати, знали су куда их воде, радујући се што „ћетници“ доспијевају у затвор. Истини за вољу било је и комшија који јавно нису исказивали радост што одводе „ћетнике“ на ислеђивање.⁵⁶

Средњошколски центар у Тузли, како свједочи Кецојевић, био је претворен у јавну кућу у коју су довођене тузланске Српкиње, а „те жене и девојке биле су као робиње и над њима су се физички и сексуално иживљавали. Те недужне жртве, старости од 12 до 60 година, није имао ко да заштити јер су биле друге и омражене вере, њих су називали „ћетникуше“, које је требало арчити и само арчити и утробу им поганити кад већ нису могли њиховом душом и разумом да загосподаре. Цика и вика биле су стална пратиља њиховог безизлазног положаја, иживљавање над њима међу зидовима ове школске установе. Јецање и плач гушиле су прљаве руке бестидника. Само су зидови упијали бол и сузе невино обнажених јадница, које су се ту нашле игром судбине. Сведоци тог зверства били су само зидови, а они не говоре. Осакаћене, измучене и са психофизичким траумама, изнемогле и посрамљене, пуштане су да се врате својим кућама, да се исплачу у наручју својих најближих, уколико су их затекли тамо. Све говори да је кроз ту јавну кућу прошло 100 жена и девојака.

Слично иживљавање одвијало су се у сеоским „јавним кућама“, као у оној код Превила на путу према Сребренику. Током ноћи, у тој кући су, осим обезбеђења, стражара који су имали стални и неограничени приступ тим „робињама“, предност имали чести угледни гости из јавног живота и угледнији гости из тузланске армије БиХ. Многи су заборавили на своје супруге и децу, јер су се осећали као да су у рају и да ће тај бесплатни ужитак секса вечно трајати. Многе избезумљене госпође, чија је љубомора кулминирала, на пречац су дигле глас код надлежних по субординацији командовања, жалећи се

⁵⁵ Радован Кецојевић, *И крв је горела, Тузланска колона 1992*, Београд, 2015, стр. 192.

⁵⁶ Кецојевић, исто, 192 – 193.

на своје неверне мужеве, па су те ‚јавне куће‘ расформиране у пролеће 1993. године и више се није ширио глас да оне негде постоје“.⁵⁷

Већина Срба који су вјеровали у „братство и јединство“ и у то да ће „разум надвладати“, а који нису имали родбинску или неку другу заштиту римокатоличких или муслиманских породица, остали су таоци у својим становима. Из града се није могло изаћи. О страдању једне такве породице свједочио је и Р. М. избјеглица из Тузле априла 1993. године у Зворнику пред Комисијом Државног документационог центра за истраживање ратних злочина почињених над припадницима српског народа Републике Српске. Р. М. је свједочио о својој сестричини А. В., зету З. В. и сестри М. В. који су остали заточени у свом стану у Тузли и који „нису успјели на вријеме да напусте Тузлу и да се склоне на српску територију. Од тада до данас мој зет Р. М. живи у кућном притвору. Из стана никуд не смије да излази. Ја не знам чиме се издржавају и од чега живе, али сматрам да троше залихе које су имали од прије оружаних сукоба.

Прије два дана ја сам путем радио-аматера успио да ступим у везу са зетом, сестром и сестричином. Разговарао сам са свима, али веома кратко. Они су били веома шкрти на ријечима. Сестра ми је рекла да је А. остала трудна са муслиманом и преклињала ме је да нешто учиним да буде размијењена. Она ми није рекла како је до трудноће дошло, али сам ја стекао утисак да се ради о силовању и да сестра и зет желе да се Т. чим прије размијени или на други начин избави из Тузле како би могла да се ослободи нежељене трудноће.

Мој зет је болестан човјек, а и сестра је шећерни болесник и то већ пет година. Знам да су без лијекова и молим да се нешто предузме да ова моја родбина буде чим прије избављена из Тузле, а посебно А. која жели да се избави нежељене трудноће“.⁵⁸

⁵⁷ Кецојевић, 193 – 194.

⁵⁸ Архив Епархије зворничко-тузланске, Канцеларија Епископа тузланског Г. Василија, Изјаве свједока о ратним злочинима, Е бр. 62, 29. 01. 1993.

Међу Србима који су искрено вјеровали да у Тузли влада истинско братство и јединство био је и Тузлак др Шпиро Матијевић, који послје 15. маја 1992. године остао у Тузли са породицом убијеђен да му се ништа неће десити. Ту своју заблуду скупо је платио, о чему свједочи проф. др Срето Танасић: „Негде уочи деведесетих година у Сарајеву је одбранио докторску дисертацију из књижевности извесни Шпиро Матијевић, који је живео и радио у Тузли – тема је била народне песме о другу Титу, друг Тито у народним песмама, некако тако. Није дакле о четничком покрету, нити неком српском књижевнику. У току рата одвели су му прво сина, наводно да га пребаце на српску територију за новац – и убили. Кад се он интересовао зашто се син не јавља, убили су и њега. После завршетка ратова у Новом Саду је његова родбина била основала књижевну награду ‚Шпиро Матијевић’, не знам да ли се још додељује“.⁵⁹

У Зворничко-тузланској епархији срушена је прва православна црква у Одбрамбено-отацбинском рату. Догодило се то у Шамцу гдје је у прољеће 1992. године миниран филијални храм на градском гробљу. На просторима Зворничко-тузланска епархија страдало је у посљедњем рату 95 православних цркава, практично све оне богомоље до којих су допрли хрватски и муслимански војници, или су биле на домету њихове артиљерије, Дешавало се да су скрnavили цркве пре него што су их рушили, па су онда минирали и њихове парохијске домове. У то ратно вријеме срушено је до темеља 30 српских богомоља, док је преосталих 65 тешко оштећено.⁶⁰

Окупљање Срба у цркви Успења Пресвете Богородице и духовни подвиг ђакона проф. др Часлава Јаковљевића

Година 1993. била је у знаку сукоба између Хрвата и Муслимана, што се осјећало и у Тузли. У граду је понестало животних намирница,

⁵⁹ Милош Јевтић, *Разумевање језика, разговори са Сретом Танасићем*, Београд, 2017, стр 109.

⁶⁰ Слободан Милеуснић, *Духовни геноцид, 1991- 1995 (1997)*, Београд, 1997; *Духовни геноцид на простору СФРЈ*, Београд, 1995.

глад је пријетила већини становништва, без обзира коју су вјеру исповиједали. У таквим приликама унеколико је био смањен притисак на Србе, па су се они осмјелили да чешће излазе из својих станова и кућа, а међусобне комуникације су појачане. Већина од њих прошла је све провјере, њихови станови су претресани више пута из њих је однијето све што су они који су их претресали нашли за сходно да треба однијети. Већину Срба, који су остали у Тузли, чинили су средњовјечни и старији људи. У међувремену су у овом граду неке међународне организације, а међу њима и Црвени крст, отвориле своје канцеларије, а у неким од њих били су запослени Срби, многи од њих су говорили стране језике. Послије доласка Међународног Црвеног крста, прављени су спискови оних којима се пружа помоћ, а на тим списковима били су и Срби, што их је додатно штитило, као житеље Тузле.

Чим су се мало осмјелили, Срби су почели да излазе из домова, сретају се са сународницима и познаницима, размјењују информације, а онда кренули – гдје би друго? – него према Српској вароши гдје се уздизала њихова Саборна црква Успења Пресвете Богородице, подигнута 1882. године у чијој је порти била и зграда Црквене општине, а преко пута Владичански двор. Почели су да се окупљају на мјесту гдје су се више од сто година окупљали њихови преци и молили Богу да их заштити од искушења које је вријеме доносило. У то доба Саборна црква, Епископски двор и Парохијски дом били су оштећени гранатама које је неко на њих испалио.⁶¹ Владичански двор и Парохијски дом били су празни, црква затворена. Како би избјегли страдања из Првог и Другог свјетског рата, и како се не би излагали опасностима да изгубе животе, или прођу тортуре и мучења у тузланским затворима, Епископ Василије и тузлански свештеници који дан прије злочина над војницима Југословенске народне армије, који се десио 15. маја, напустли су Тузлу.

Међу онима који су се окупљали у порти Саборне цркве било је доста вјерника, који су се као и вјерујући Тузлаци у последњих сто

⁶¹ *Календар Српске православне Патријаршије Црква 1996, Шематизам*, стр. 169; Слободан Милеуснић, *Духовни геноцид 1991 – 1995 (1997)*, Београд, 1997, стр. 154; *Духовни геноцид на простору бивше СФРЈ*, Београд, 2005, стр. 28 – 52.

година, на овоме мјесту и у овоме храму крепили молитвама упућеним Богу да им да наду да издрже сва искушења и опстану. Међу Србима, који су се окупљали у порти тузланске Саборне цркве, било је много угледних људи, а међу њима био је и проф. др Часлав Јаковљевић, редовни професор Рударско-геолошког факултета у Тузли и тузланска фудбалска легенда, један од најбољих фудбалера који су икада играли у фудбалском клубу тузланске „Слободе“, кога су изузетно поштовали Тузлаци свих вјера.⁶² Није се бавио политиком, нити се политички опредјељивао и свој углед је стекао прво као спортиста, универзитетски професор, али и као добар човјек.

Један од најугледнијих Тузлака, проф. др Часлав Јаковљевић (1938), педесетих година двадесетого вијека доселио се у Тузлу која је и тада била моћан индустријски град који је привлачио младе људе из свих крајева ондашње југословенске државе. У овом граду они су се школовали, запошљавали, заснивали породице, градили каријере. Рођен је на Косову и Метохији у чиновничкој породици, отац му је био из Лепосавића, а мајка из Вучитрна. Живјели су у Косовској Митровици где му је отац радио као судија за прекршаје у породици у којој су уз Часлава расла три његова брата и сестра. Отац му је био државни службеник од кога се тада, као и од свих државних службеника, захтјевало да свој приватни живот и васпитање дјеце усклади са захтјевима тада владајуће комунистичке идеологије. Многи, па и Часлављеви родитељи, нису се придржавали тих захтјева, своју дјецу васпитавали су у хришћанском духу, а Часлав је као дјечак понекада одлазио у косовскомитровачку православну цркву.

Преселио се из једног у други рударски град. Живот га је довео у Тузлу гдје је наставио школовање и у фудбалском клубу „Слобода“ започео фудбалску каријеру. У овоме тиму играо је од 1953. до 1974. године, био је један од најбољих тузланских фудбалера, позван је у југословенску репрезентацију у којој никада није заиграо. На једном гостовању у Тузли, београдској „Црвеној звезди“ дао је три гола.

Своју интелектуалну снагу Часлав Јаковљевић улагао је у науку и педагошки рад. Студирао је на тузланском Рударско-геолошком факултету где је започео и научно-педагошки рад, и прошао сва научна звања, од асистента до редовног професора. Предавао је предмет

⁶² Причу о свом животу у Тузли, и о служењу Богу у ратним временима од 1993. до 1995. испричао нам је ђакон проф. др Часлав Јаковљевић 7. септембра 2017. године у Парохијском дом Цркве Успења Пресвете Богородице у Тузли; Јово Бајић, *Срби који су мрзили Србе*, Печат, бр. 554, 25, 01, 2019.

Припрема минералних сировина. Рад на факултету није прекидао ни за вријеме рата од 1992. до 1995. године. У међувремену, засновао је и породицу. Оженио се Тузланком чији је отац био поријеклом из Врњачке Бање, стекао дјецу. Модел породичног живота преузео је од својих родитеља, негујући хришћанске вриједности. У то вријеме мотрило се на рад просветних радника, попреко се гледало на све оне који су ишли у цркву. Упркос томе, иако у кућу није примао свештенике, Јаковљевић би на велике празнике одлазио у цркву, познавао се са тузланским свештеницима, а посебно са Епископом Василијем, са којим се посебно зближио почетком 1992. године када су се на босанскохерцеговачком небу почели да гомилају тамни облаци.

Истовремено проф. др Часлав Јаковљевић био је у добрим односима са бројним угледним Тузлацима муслиманске и римокатоличке исповјести. Дуго се познавао са градоначелником Тузле и челним човјеком тузланског Кризног штаба Селимом Бешлагићем који је одобравао Јаковљевићу што не намјерава да, бојећи се рата, оде из Тузле, обећавајући му сваку заштиту. Тај однос према Јаковљевићу био је пресудан да му Бешлагић повјери једну од изузетно важних мисија која је и Бешлагићу, али и Јаковљевићу, у Тузли још више увећала углед.

Било је уобичајено у вријеме постојања југословенске државе, да се због близине Београда, болесници, којима се није могло помоћи у тузланској болници, шаљу у Београд. Послије 15. маја 1992. године, када се десила Тузланска колона и распала југословенска држава у београдским болницама лечило се више тузланских болесника муслиманске вјероисповјести, а међу њима и седамнаесторо дјеце. Премда су у београдским болницама били свјесни те чињенице, према Тузлацима се поступало као и према свим другим болесницима, а уважавале су се и околности у којима су се они нашли. Одлучено је да се они држе у болницама све док по њих не дођу њихови родитељи. Истовремено у Тузли, међу родитељима малих болесника завладала је паника, нису знали шта се дешава са њиховом дјецом. Вршили су притисак на тузланске власти да што прије њихову дјецу врате у Тузлу.

Селим Бешлагић је тражио начина да из Београда врати тузланску дјецу. У августу 1992. године позвао је у канцеларију Часлава Јаковљевића који је ријешито да рат проведе у Тузли и замолио га да оде у Београд и покуша да организује повратак тузланске дјеце. Јаковљевић се без двоумљења прихватио тога задатка. Одређен му је један муслимански пратилац, за трошкове су добили двјеста ондашњих

њемачких марака, и у Београд су кренули преко Бијељине која је тада била на територији Републике Српске. У Београд су кренули у име Српског друштва „Добротвор“ и Српског културног и умјетничког друштва „Просвјета“ из Тузле. У Бијељини се Часлав Јаковљевић састао са епископом зворничко-тузланским Василијем чије је сједиште било у томе граду. На том првом сусрету Епископ Василије га је упитао да ли може да преузме обавезу да се брине о Саборној цркви и о вјерујућим Тузлацима, што је Јаковљевић без премишљања прихватио.

У Београд су стигли без икаквих тешкоћа, обишли су београдске болнице, увјерили се да су мали болесници добро, да се о њима води потребна лекарска брига. У болницама су изразили спремност да дјецу пуне кућама чим се за то обезбиједи пријевоз и то затраже њихови родитељи. Часлав и његов пратилац вратили су се у Тузлу, а после неколико дана поново су у једном повећем комбију кренули у Београд. Опет су ишли преко Бијељине, гдје се Часлав Јаковљевић поново састао са владиком Василијем, када су се договарали о продужетку литургијског живота у Саборној цркви.

И други пут у Београд текао је без икаквих тешкоћа. Преузели су свих седамнаесторо тузланске дјеце, родитељи једног од њих изјаснили су се да га неће враћати у Тузлу. Придружиле су им се и двије болеснице Тузланке, и дјеца су срећно стигла у Тузлу.

Поред обавеза које је имао на Рударско-геолошком факултету, Часлав Јаковљевић се посветио тузланској Саборној цркви Успења Пресвете Богородице. Радио је према упутствима владике Василија, гдје се, према ономе што су налагале ратне прилике, радило по црквеним правилима. У цркви је настављена служба, а служитељ је био Часлав Јаковљевић. За тузланске црквене прилике Епископ Василије сачинио је скраћену литургију, једну врсту дуже молитве која је трајала двадесетак минута коју је Јаковљевић у црквеној одежди, оденут у стихар кога носе чтеци, читао ту литургију, на којој су се палиле свијеће и кандило и припремала нафора. Литургију је употпуњавало неколико чланова предратног хора ове цркве. Послије литургије Тузлаци су се окупљали у згради Црквене општине гдје је било сједиште Српског хуманитарног друштва „Добротвор“ и у црквеној порти.

Владика Василије побринуо се да та богослужења у тузланској цркви буду што више прожета канонским поретком. Од УМПРОФОР-а, међународних снага које су тада водиле главну ријеч у Босни и

Херцеговини, издејствовао је да се дозволи да један свештеник Зворничко-тузланске епархије са војном пратњом оде у Тузлу и да краће време служи у тузланској цркви. Тај свештеник је том приликом, што правила православне цркве дозвољавају, унапредио у чтеца, затим у ипођакона, а онда и у чин ђакона др Часлава Јаковљевића, чиме му је обезбијеђен свештенички чин. Он није имао право да крштава дјецу, вјенчава и врши опијела, али су га звали и он је ишао на сахране гдје би на гробљима читао Оченаш и друге молитве. Опијела су касније обавили други свештеници који су после завршетка рата стигли у Тузлу.

Једном приликом, сјећа се, Часлав Јаковљевић, срео се и са Селимом Бешлагићем који га је упитао: „Зар ти то у цркви радиш?“. Часлав му је одговорио: „Шта могу друго, Србин сам“. Али последице овога сусрета односи између њих двојице нису се погоршали, па је ђакон Часлав Јаковљевић затражио од Бешлагића да му да дозвољу да са војничком пратњом обиђе села на простору који су контролисали Муслимани како би посјетио Србе који тамо живе, међу којима има и вјерујућих људи, да са њима поразговара да им као свештено лице пружи утјеху. Бешлагић му је изашао у сусрет. Договарали су се које ће село посјетити. Са Јаковљевићем би кретала и два члана Српског хуманитарног друштва „Добротвор“. На тај пут се ишло са стрепњом, рачунало се са могућношћу да се не врате у Тузлу. Њихова посјета појединим селима била је најављивана, одређивани су муслимански војници који су их пратили, који су према српској делегацији из Тузле били коректни. Јаковљевић нема замјерке ни на понашање тадашњих муслиманских цивилних и војних власти. Дочекала су га српска села у којима су куће биле оштећене. У селима су живјели углавном старији Срби који су се ријетко усуђивали да изађу и да се удаљавају из својих кућа. Били су заплашени и молили су да им се омогући да оду на просторе које су контролисали Срби. Било је Срба који су живјели у селима са мјешовитим српско-муслиманским становништвом. Било је и таквих, не баш честих примјера, да су поједине муслиманске породице, колико су могле, штитиле своје комшије Србе. О духовном животу у овим селима није се могло говорити, све цркве биле су срушене или толико оштећене да се у њима није могло служити. У једном селу код Живиница, које нам Јаковљевић није именован, чији су становници били Срби, тражили су да се иселе. Њихов захтјев Јаковљевић је прослиједио муслиманским властима. Срби су прво скупљени у једном хотелу у Живиницама, а онда су спроведени пут Републике Српске.

И сам црквени живот у Саборној цркви није био једноличан. Стално су искрсавале тешкоће које је требало рјешавати. У згради Црквене општине која је у порти, одмах уз цркву, дјеловало је Српско хуманитарно друштво „Добротвор“, које је махом од међународних хуманитарних организација обезбјеђивало помоћ за све оне који су били на евиденцији овога друштва. Своје картоне у „Добротвору“ имале су и неке римокатоличке, али и муслиманске породице. Према свим члановима „Добротвор“ се опходио на исти начин.

Запамћен је и један случај да је међу православне тузланске Србе у то вријеме дошао један муслиман, Тузлак, који је изјавио да жели да пређе у православну вјеру, да поуздано зна да су његови преци били православни Срби, да зна коју су крсну славу славили, и да и он жели да се врати вјери својих предака. Јаковљевић му је указао на правила православне цркве, да он нема право да крштава, да се на прелазак из друге вјере у православље оставља за мирна времена. Тузлак је био упоран, на дан своје обновљене славе доносио је колач у цркву у пратњи своје дјеце. А Чаславу се чини да је на православље прешао у поратним годинама, и да редовно долази у цркву.

Проф. др Чаславу Јаковљевићу стигла су и признања за његов духовни подвиг у вријеме тешких ратних година. По благослову преосвећеног Епископа зворничког Василија проф. др Часлав Јаковљевић рукоположен је 15. септембра 1995. године у манастиру Папраћи у чин ђакона Српске православне цркве. После тога Синод српске православне цркве, по благослову патријарха Павла, одликовао га је 15. априла 1997. године Орденом Светога Саве првог степена „у знак за велику љубав и посебно пожртвовање исказивано за добро свете Цркве и српског народа у времену њеног великог искушења“.⁶³

Требало је тузланским Србима окупљеним око „Добротворства“ и Српске православне цркве доста мудрости и такта да се суоче са опасношћу коју им је из потаје преко такозваног Српског грађанског вијећа наметала муслиманска власт. Иза тога крио се скован план да се у Тузли, њеној Саборној цркви, Владичанском двору, објелодани стварање некакве самосталне босанске православне цркве. Било је замишљено да та црква и Српско грађанско вијеће, кога је чинила група Срба, бивших комунистичких активиста, и да одатле онако

⁶³ Из образложења Синода Српске православне цркве о додели ордена Светога Саве проф. др Чаславу Јаковљевићу.

како су им заповиједале тајне муслиманске и друге иностране службе, води брига о духовном, културном и сваком другом животу српског народа.

Прво су се тузлански Срби почели окупљати у згради Црквене општине, која се налазила поред Саборне цркве, у црквеној порти. У граду су се оснивала хуманитарна друштва по вјерској основи. Прво такво друштво основали су римокатолици. Основао га је фра Петар Матановић, тадашњи гвардијан Фрањевачког самостана Светог Петра и Павла у Тузли,⁶⁴ а онда су тим стопама кренули и православни и муслимани.⁶⁵ Међу оснивачима овога удружења, и његов први предсједник до септембра 1994. године, када је успјела да обезбиједи могућност да оде из Тузле, била глумица Јелена Обрадов, првакиња тузланског Народног позоришта. Искуства која је и сам стекао у вођству „Добротвора“ преносио је и фра Петар Матановић.⁶⁶ У „Добротвор“ се учланило неколико хиљада чланова, поред Срба и српских породица, које су у здању Црквене општине примали хуманитарне пакете махом од Међународног Црвеног крста, било је доста породица из мјешовитих бракова гдје је један од супружника био Србин, али је било је и чистих римокатоличких породица. У „Добротвору“ су сви његови чланови били једнаки.

Покушај Српског националног вијећа да заузме Владичански дом гдје би почело стварање Босанске православне цркве

Челници „Добротвора“ и Мијат Јевтић, како нам је свједочио, водили су једну врсту сталне политичке борбе против Српског грађанског вијећа из Тузле, кога је предводио Мишо Божић. Српско грађанско вијеће основала је за вријеме рата Странка демократске акције, његови чланови постали су Срби који су остали у својим градовима и на својим радним мјестима јавно подржавајући политику Странке Демократске акције и њеног челника Алију Изетбеговића.

⁶⁴ <https://www.faktor.ba/vijest/petar-matanovi-fratar-koji-je-spaavao-reisa-kavazovia-dolo-je-vrijeme-da-se-ljudi-pomire-228608>, приступљено 16. новембра 2017.

⁶⁵ О раду Српског хуманитарног Удружења „Добротвор“ свједочио нам је Тузлак Мијат Јевтић (1939) који је био један од оснивача овога друштва, а од септембра 1994. и предсједник „Добротвора“.

⁶⁶ Казивање Мијата Јевтића.

Осуђивали су Србе и Србију, и Србе који су повели Одбрамбено-отаџбински рат. За њих је, као и за муслимане, Република Српска била геноцидна творевина. Били су то углавном бивши активисти Савеза комуниста.

Таквих људи нашло се и у Тузли. Била је то група, како свједочи Мијат Јевтић, од десетак људи коју је основао и чији је предсједник био Мишо Божић, човјек у поодмаклој старости, рођен у једном селу близу Калесије. За њега се каже да је од тринаесте године био у партизанима, да су га послератне комунистичке власти послале на школовање у Совјетски Савез, одакле се вратио послје Резолуције Информбироа. Живио је у Тузли, био је партијски активиста и директор бројних предузећа. Када је избио рат у Босни и Херцеговини, он се приклонио Странци демократске акције по чијем је захтјеву основано и Српско грађанско вијеће, чије је сједиште било у хотелу „Тузла“. Поред Мише Божића истакнути чланови Српског грађанског вијећа били су бивши спортиста, економиста Александар Ацо Јовановић који је у Тузли имао више фирми.⁶⁷ Истакнути чланови тузланског Српског грађанског вијећа били су још и Симо Симић, Момчило Ђурић, Никола Славуљица, Раде Кукарић, Душан Мићевић и још неки.⁶⁸ Главно гесло Српског грађанског вијећа било је то да босанскохерцеговачки Срби, нису у ствари Срби, него Босанци православне вјере, да у Босни и Херцеговини живе само Босанци који се разликују само по вјери коју исповиједају, тако да и ти православни Босанци имају право на своју самосталну православну цркву, која не би признавала Српску православну цркву ни њеног патријарха.⁶⁹

Српско грађанско вијеће, кога су одреда чинили атеисти, почело да се намеће православним Србима, да се тобоже брине о њиховом вјерском животу. При томе је најгласнији био Мишо Божић. Тражили су да своје сједиште из хотела „Тузла“ премјесте у Владичански двор, да се, када у Тузли већ нема православног свештеника, они побрину да

⁶⁷ Казивање Мијата Јевтића; <http://www.rtvtk.ba/arhiva/vijesti/sport/58-football/26842-tuzla-u-83-godini-umro-bivi-sportista-i-privrednik-aleksandar-aco-jovanovic>, приступљено 16. Новембра 2017.

⁶⁸ Весна Ковачевић, *Политика или црквени закон: СПЦ против вјерника!?*, 20. октобар, 1995, <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199510/51024-003-pubs-sar.htm> (у даљем тексту Весна Ковачевић), приступљено 16. новембра 2017.

⁶⁹ Казивање Мијата Јевтића; В. Ковачевић, *СПЦ против вјерника!?*

доведе једног из Зенице, или ако треба из Бугарске.⁷⁰ Једно вријеме у Тузли је служио јеромонах Николај Марковић, сабрат манастира Папраће, кога су, како каже Мијат Јевтић, људи из Српског грађанског вијећа почели да опсједају и да га убјеђују да са њима сарађује, но он је убрзо отишао из Тузле. За ово настојање тузланских Срба, оданих Алији Изетбеговићу, залагао се на централној сарајевској телевизији и др Мирко Пејановић. Најавио је „могућност покретања иницијативе за аутокефалност православне цркве у БиХ“,⁷¹ а од тузланских власти затражио да се законским средствима омогући овој организацији (Српском грађанском вијећу Тузле, прим. Ј. Б.) и српском народу коришћење Владичанског двора“.⁷²

Од самог почетка рата у такозваној Армији Босне и Херцеговине био је мали број Срба који су ступили у њене редове, борећи се против Војске Републике Српске. Муслиманске власти настојале су да их искористе на тај начин што су помоћу њих доказивали вишенационални карактер Армије Босне и Херцеговине, доказујући да се Странка демократске акције бори за вишеконфесионално друштво и да није тачно да је у току борба за босанскохерцеговачку исламску државу. Међу добровољцима у Другом тузланском корпусу Армије Босне и Херцеговине помињани су извјесни Момир Ђурић, Раде Голић, Зоран Јовановић и Бошко Милић.⁷³

Мишо Божић је, по свједочењу Мијата Јевтића, све гласније наступао са ријечима да су Саборна црква у Тузли, зграда Црквене општине, а посебно Владичански двор народно власништво, а не власништво Српске православне цркве, и да их треба предати легалном заступнику православног народа Српском грађанском вијећу како би се оно уселило у Владичански двор, а део простора уступило Српском културном друштву „Просвјета“. Једног петка током 1996. године у црквеној порти појавила су се седморица Срба, обучених у униформе муслиманске армије, међу њима је најгласнији био извесни Раде Голић и један кога су звали Борко. Тражили су кључеве да отворе врата

⁷⁰ Казивање Мијата Јевтића; В. Ковачевић, *СПЦ против вјерника!?*

⁷¹ В. Ковачевић, наведени чланак.

⁷² В. Ковачевић, исто

⁷³ Вехид Јахић, Српска добровољачка бригада Армије БиХ у Тузли, 27. јул 1994. <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199407/40727-007-pubs-sar.htm>, риступљено 16. новембра 2017.

Владичанског двора и да га припреме за уселење Српског грађанског вијећа, а можда и некаквих свештеника које би они довели са стране. Јевтић им је рекао да он одмах не може да им преда кључеве Владичанског двора, па их је замолио да дођу у понедељак, па ће им их он званично, уз записник, предати.

Одмах после тога Јевтић се упутио у оближњу полицијску станицу, гдје је затражио сусрет са командиром полиције и рекао му да су се појавила нека непозната лица која пријете да ће провалити у Владичански двор, и замолио полицијску заштиту. Командир полиције озбиљно је схватио Јевтићев захтјев и одредио полицајце који ће даноноћно чувати Владичански двор и Саборну цркву. Срби, у униформи Армије Босне и Херцеговине, предвођени цивилом Мишом Божићем, појавили су се у понедељак да по договору преузму кључеве Владичанског двора, али испред њих је стао муслимански полицајац и запитао их: „Имате ли налог да уђете у Владичански двор?“ „Какав налог, ја сам Мишо Божић, дајте кључ!“ – одбрусио им је Божић. „Не знам ја никаквог Мишу Божића“ – услиједио је одговор полицајца. „Доћи ћемо ми поново“ – запријетио је Мишо Божић. Више се никада није појавио у порти тузланске Саборне цркве, ни он ни његове присталице. Оставили су Србе на миру.

Страдање богомоља Зворничко-тузланске епархије

Прве на удару и у посљедњем рату од 1992. до 1995. године, који се водио против српског народа, биле су светиње Српске православне цркве. Прва богомоља која је минирана за вријеме посљедњег вјерско-грађанског рата у Босни и Херцеговини била је православна капела на гробљу у Босанском Шамцу, филијална црква шамачког храма Светог великомученика Димитрија. Срушени храм је припадао Архијерејском намјесништву брчанском Зворничко-тузланске епархије. Минирањем овога православног храма у Босанском Шамцу, граду из кога су Алија Изетбеговић, оснивач Странке Демократске Акције и његов наслједник Сулејман Тихић, али и многи локални прваци странке Хрватске демократске заједнице, најављене су страхоте трогодишњег рата који је ускоро букнуо у Босни и Херцеговини. Ову цркву су, дакле, у прољеће

1992. године минирали војници хрватско-муслиманске паравојске.⁷⁴ У то вријеме гранате које су испалили Хрвати, оштетиле су и Цркву Светог Димитрија у Шамцу.⁷⁵

И на простору Зворничко-тузланске епархије поновила су се страдања из Другог свјетског рата. У ратним страдањима од 1941. до 1945. године „на подручју Зворничко-тузланске епархије извршен је прави духовни геноцид. Мучки је пострадало 36 свештеника и два калуђера. Током ратних година порушено је 17, а оштећено 37 српских православних храмова. Уништен је један манастир и 25 парохијских домова (десет је минирано, а 15 спаљено). Поред наведеног, још 20 разних црквених објеката је знатно оштећено. Уништене су 62 црквене архиве, а 49 црквено-општинских и манастирских библиотека је заувек нестало“.⁷⁶

Поучено искуством из Другог свјетског, рата свештенство и православни народ Зворничко-тузланске епархије, из насеља у којима су Срби били у мањини, повукао се у вријеме Одбрамбено-отаџбинског рата 1992 – 1995. на просторе које је контролисала Војска Републике Српске, чиме је избјегнуто велико страдање. Имовина Зворничко-тузланске епархије, посебно у насељима која су Срби морали да напусте, страдала је још више него у Другом свјетском рату. Према подацима Слободана Милеуснића, „највећи број храмова у рату (1991 – 1995) страдао је на подручју Зворничко-тузланске епархије. Српске светиње овог владичанства подједнаком жестином разарали су муслимански фундаменталисти и хрватски националисти – усташе. Срушено је 38 цркава, а 60 је тешко оштећено. Један манастир је такође знатно оштећен. Порушен је 31, а оштећено 19 парохијских објеката и других црквених здања“.⁷⁷

У којој мјери су у Другом свјетском и у Отаџбинско-одбрамбеном рату 1992 – 1995. страдале богомоље Зворничко-

⁷⁴ Међу богомољама СПЦ у Босни и Херцеговини, које су прве страдале у рату 1992 – 1995. је и Црква Вавдења Пресвете Богородице у селу Рашћанима на Дувањском пољу, Епархија захумско-херцеговачка, подигнута 1991. године. Њу су дувањски Хрвати минирали у ноћи између 9. и 10. априла 1992. године, обележавајући тиме 10. април датум настанка Независне Државе Хрватске, Милан Каран, *Срби Дувна, живот и страдања*, Аранђеловац, 2016, стр. 575.

⁷⁵ Слободан Милеуснић, *Духовни геноцид, 1991- 1995 (1997)*, Београд, 1997, стр. 157; *Духовни геноцид на простору СФРЈ*, Београд, 1995, стр 32.

⁷⁶ Милеуснић, *Духовни геноцид*, 152.

⁷⁷ Милеуснић, исто, 152.

тузланске епархије прво ћемо показати на примјеру њеног Архиепископског намјесништва тузланског.⁷⁸ У посљедњем рату гелери граната, које је 1992. године испалила муслиманска војска, оштетили су кров и фасаду тузланске Саборне Цркве Успења Пресвете Богородице, освештане 1882. године. Истовремено је оштећена и управна зграда црквене општине.⁷⁹ Потпуно је разорена и Црква Пресвете Тројице у Тумарама која припада Тумарској парохији, освећена 1936. године. Ову богомољу је пред крај рата прво запалила, а онда и порушила муслиманска Армија Босне и Херцеговине, када је страдао и живопис храма, а иконостас изгорио. Истовремено је срушен и парохијски дом, саграђен 1931. године.⁸⁰

Иста судбина, те 1995. године, задесила је и Цркву Светих праведника Јоакима и Ане у Дубници, која је освећена 1912. године. Ова богомоља била је оштећена и у Другом свјетском рату када су уништене црквене и матичне књиге, а иконе на иконостасу избодене бајонетама. Обновљена је 1965. године. У мају 1992. године цркву је потпуно разорила муслиманска Армија Босне и Херцеговине, у вријеме када у Дубници и њеној непосредној околини није било ратних дејстава. Уз цркву је и парохијски и новосаграђени светосавски дом.⁸¹ Када су, послје Дејтонског споразума и престанка рата, православни свештеници дошли у Дубницу затекли су поражавајући призор. Муслимани, вођени слијепом мржњом, разорили су дубничку цркву, остао је усправан само дио торња, спаљен је кров цркве, минирањем или директним погоцима артиљеријских граната на бочним зидовима направљени су велики отвори. Унутрашњост цркве је потпуно уништена, обијени су зидови на којима се тек назиру трагови живописа, рушен је олтар, а уништене су иконе са олтара. Изваљивани су надгробни споменици у непосредној близини цркве, али није поштеђено ни оближње православно гробље на коме су порушени или изваљени надгробници.⁸²

⁷⁸ Редослијед порушених богомоља, изложили смо према Другом шематизму Епархије зворничко-тузланске из 2015. године.

⁷⁹ *Епархија Зворничко-тузланска, Други шематизам*, Тузла – Зворник, 2015, стр. 487 – 488; Милеуснић, наведено дело, 154; *Духовни геноцид на простору бивше СФРЈ*, 28.

⁸⁰ *Епархија зворничко-тузланска, Шематизам*, 2015, стр. 450 – 451.

⁸¹ Милеуснић, 161; *Шематизам*, 451.

⁸² Фотодокументација Архива Епархије зворничко-тузланске у Бијељини.

Разорена је и филијална незавршена Црква Пресвете Тројице у Легиновом Лугу, чија је градња почела 1990. године. Ову цркву минирали су пред крај рата 1995. године муслимански војници Армије Босне и Херцеговине.⁸³ Мајстори који су градили ову цркву, дужине десет, а ширине шест метара, тако добро су урадили свој посао, нису жалили гвожђе за арматуру носећих стубова, тако да минери муслиманске Армије Босне и Херцеговине, и поред више покушаја, нису успјели да сруше незавршену грађевину. Иако оштећена, цела грађевина одржала се на својим готово пресјеченим носећим стубовима. Та незавршена и оштећена грађевина, поред које је 2013. саграђена нова црква, сачувана је да као споменик свједочи о једном времену у коме је владало људско безумље.⁸⁴

Оштећења нису заобишла ни Цркву Силаска Светог Духа на апостоле у Подгајевима у Живиничко-подгајевској парохији која је освећена 1910. године. Током рата 1992 – 1995. године црква је оштећена, дјелимично јој је изгорио иконостас. Тада су спаљене и парохијске књиге.⁸⁵ Разаране су и богомоље Јасеничко-потпећке парохије. Црква Светих апостола Петра и Павла подигнута је и освећена 1910. године на средокраћи села Јасеница и Потпећ. Током Одбрамбено-отаџбинског рата 1992 – 1995. године цркву је минирала Армија Босне и Херцеговине, остао је усправан, али тешко оштећен само црквени звоник, са кога је претходно скинуто звоно.⁸⁶ Током рата 1992 – 1995. оштећен је и оскрнављен Храм Пресвете Тројице у селу Потпећ код Сребреника, освећен пред сам последњи рат 1989. године.⁸⁷

Православне богомоље страдале су и у Кладањској парохији, а највише Црква Светога великомученика Димитрија у Кладњу, освећена 1981. године. Током цијелога посљедњег рата Кладањ је контролисала муслиманска Армија Босне и Херцеговине. Забиљежено је да се неки кладањски муслимани нису слагали са тим да се ова црква скрнави и разара. Исказано неслагање појединих муслимана није уродило плодом, храм је оштећен и оскрнављен током 1993. године. Догодило

⁸³ *Шематизам*, 452; Милеуснић, 162; *Духовни геноцид на простору бивше СФРЈ*, 39.

⁸⁴ Фотодокументација Архива Епархије зворничко-тузланске у Бијељини.

⁸⁵ *Шематизам*, 454; Милеуснић, 168; *Духовни геноцид на простору бивше СФРЈ*, 47.

⁸⁶ *Шематизам*, 455.

⁸⁷ *Шематизам*, 455.

се и то да је два муслиманска војника, који су учествовали у разарању цркве, после тога прегазио транспортер муслиманске војске. Када је рат завршен, три кладањска муслимана „вратили су у храм одређене црквене предмете (црквени печат, печат за профоре, дио кандила, свештенички ручни крст, рамове од икона), тврдећи да им је у сан долазио крупан војник коме нису могли да виде лице и који им је запријетио смрћу уколико не врате те предмете у цркву. Осим тога једна муслиманка је потврдила да јој је тај исти војник наредио да почисти храм, што је она и учинила“.⁸⁸

Црква Рођења Пресвете Богородице у Мачковцу освећена је 1916. године. Простор Мачковачке друге парохије, где је ова богомоља, у вријеме последњег рата 1992 – 1995. године контролисали су Срби. Запамћено је да је било страдања у вријеме Другог свјетског рата, када су усташе у овој богомољи бајонетама прободале иконе и спалиле матичне књиге. Послије Другог свјетског рата „комунистичка власт цркву је претворила у задружни магацин за жито“.⁸⁹ Према запису, забиљеженом у Триоду 1952. године, уочи једног празника је „читав дан изношена пшеница из цркве како би се могла служити литургија.“⁹⁰

Врло је занимљива историја старе Цркве Светог Николаја Мирликијског у Горњем Мачковцу подигнуте у турско вријеме 1843. године, на чијим темељима се гради Црква Преподобног Сисоја Великог. У вријеме Првог свјетског рата аустроугарске власти скинуле су са звоника црквено звоно како би било претопљено у чауре за муницију. Уочи Мале Госпојине 1941. године цркву Светог Николаја спалили су муслимани из Челића. Послије Другог свјетског рата комунистичке власти су наредиле да се камен од зидова спаљене цркве користи за зидање такозване Колоније, зграда које су подизане у непосредној близини. Дио камена искоришћен је за градњу школе. Сачувала се само камена плоча са натписом гдје су подаци о градњи цркве и амвон. Око цркве је било и старих камених надгробних споменика који су узидани у зидове нове школе. Неки локални комунисти, да би доказали своју правовјерност, користили су надгробнике за зидање својих кућа.⁹¹

⁸⁸ *Шематизам*, 458; Милеуснић, 162; *Духовни геноцид на простору СФРЈ*, 40.

⁸⁹ *Шематизам*, 462.

⁹⁰ *Шематизам*, 462.

⁹¹ *Шематизам*, 626.

Током Одбрамбено отаџбинског рата 1992 – 1995. тешко је оштећен Храм Сабора српских просветитеља и учитеља у Олову у Оловској парохији, освештан 1940. године. Тешко је оштећен и паљен и парохијски дом у Олову, изграђен 1991. године.⁹² Током Другог свјетског рата локалне усташе су ову цркву оштетиле и претвориле у шталу у коју су затварали стоку.⁹³ Оштећена је још једна богомоља у Оловској парохији, Црква Светог великомученика Прокопија у Ајдановићима која је освештана пред последњи рат, 1991. године. Током рата 1992 – 1995. године на ову богомољу је муслиманска војска испаливала артиљеријске гранате од којих је изгорио дио крова. Гранате испале 18. јуна 1995. године са положаја муслиманске Армије Босне и Херцеговине погодиле су и оштетиле цркву Светога Јована Крститеља у Пиперима у Пиперској парохији која је освештана 1987. године.⁹⁴ Истога дана, 18. јуна 1995. године гранате су погодиле и парохијски дом.

Тешко је страдао и Храм Вазнесења Господњег у Пожарници у Пожарничкој парохији, освећен 1896. године. Током рата 1992 – 1995. црква се нашла на простору који је контролисала Армија Босне и Херцеговине. Током рата муслимани су минирали цркву, срушили торањ, кров и олтарску апсиду. Црква је била живописана, па је уништен живопис са изузетно вриједним иконостасом. Војници Територијалне одбране Тузле запалили су и парохијски дом, саграђен 1975. године. У порти ове цркве су и рушевине старе српске основне школе која је, према *Шематизму, 2015*, радила још у турско вријеме, шездесетих година деветнаестог вијека. Митар Папић, историчар српског школства у Босни и Херцеговини, саопштава да је нова зграда ове школе, чији су зидови и данас сачувани, саграђена 1906. године.⁹⁵ Када је 2015. године почела обнова храма у Пожарници у шуту је пронађен добро очувани дрвени крст, донесен из Русије. После тога муслимани су вратили Јеванђеље које је узето из ове цркве.

⁹² *Шематизам*, 466; Милеуснић, 167; *Духовни геноцид на простору СРЈ*, 47.

⁹³ *Шематизам*, 466.

⁹⁴ *Шематизам*, 474; Милеуснић, 168; *Духовни геноцид на простору СФРЈ*, 48.

⁹⁵ *Шематизам*, 478; Митар Папић, *Историја српских школа у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 1978, стр. 140 – 141.

У свим ратовима двадесетог вијека, који су протутњали и сјевероисточном Босном, страдала је Црква Пресвете Богородице у Прибоју у Прибојској парохији Зворничко-тузланске парохије. Храм је освећен 1883. године. Током Првог свјетског рата ова богомоља је оскрнављена, а аустроугарска војска ју је претворила у војну болницу. Током Другог свјетског рата храм је оштећен, одмах после Другог свјетског рата па до 1953. године нова комунистичка власт претворила га је у магацин за жито. Током Одбрамбено отаџбинског рата 1992 – 1995. године ова богомоља била је мета муслиманске Армије Босне и Херцеговине, а гранате, које су експлодирале у непосредној близини, оштетиле су кров и фасаду цркве.⁹⁶ Поред цркве је и стара школа у којој је 1914. године радио и учитељ Вељко Чубриловић, који је учествовао у припреми атентата на престолонаслиједника Франца Фердинанда.⁹⁷

Страдала је у посљедњем рату 1992 – 1995. и Црква Светог Илије у Пурачићу у Парохији пурачићкој, освештана 1896. године. Иако није био у зони ратних дејстава, локално муслиманско становништво оштетило је и овај храм и парохијски дом поред храма.⁹⁸ Први пут муслиманска војска гађала је артиљеријом ову цркву и парохијски дом на Божић, 7. јануара 1993. године. Затим су га муслимани демолирали и пљачкали више пута током 1993. и 1994. године. У демолирању цркве учествовали су и пијани муслимански војници, па чак и муслиманска дјеца.⁹⁹ У цркви и парохијском дому уништена је богата црквена архива.¹⁰⁰

Црква Успења Пресвете Богородице у Шпионици код Сребреника, Шпионичке парохије, освештана 1914. године, скрнављена је и после Другог свјетског рата. Једно вријеме била је претворена у свињац и у њој су затваране свиње. Обновљана је 1967. и 1988. године. Пошто се налазила на простору који је контролисала

⁹⁶ *Шематизам*, 479 – 481.

⁹⁷ *Шематизам*, 481.

⁹⁸ *Шематизам*, 482 – 483.

⁹⁹ Милеуснић, 168; *Духовни геноцид на простору СФРЈ*, 48.

¹⁰⁰ *Црква, Календар Српске Православне Патријаршије, Шематизам Српске Православне Цркве*, Београд, 1996, стр. 169.

муслиманска Армија Босне и Херцеговине, често је скрнављена, обијани су јој зидови, лупана прозорска стакла, на зидовима су писани графити са најпогрднијим порукама, пуним мржње према Србима. У исто вријеме и на исти начин страдао је шпионички парохијски дом.¹⁰¹ У рату 1992 – 1995. године страдала је још једна богомоља Шпионичке парохије, Црква Свете великомученице Недјеље у селу Доње Срнице код Градачца. Црква је подигнута непосредно пре посљедњег рата, освештана је 1989. године.¹⁰²

У ратовима који су вођени у двадесетом вијеку страдале су и многе богомоље и у осталим намјесништвима Епархије зворничко-тузланске. Посебно су током Другог свјетског рата страдали манастири, међу којима је на првом мјесту Тавна код Бијељине и њен древни Храм Свете Тројице, подигнут у вријеме владавине српскога краља Драгутина Немањића. Током Другог свјетског рата „усташе су у јулу 1941. године похапсили и интернирали калуђере. Архимандрит Данило (Билбија) протеран је у Србију и умро је у Бањи Ковиљачи 1942. године.

Манастир је неколико пута бомбардован, а 1943. године, када се у манастир сместила једна партизанска болница, усташка војска је запалила конак. Тада је уништена библиотека са десетак хиљада примерака вредних књига и вредном архивском грађом. Усташе су на вратима цркве 1943. године убили манастирског ђака Здравка Јовановића, родом из Жепча, који је голим рукама бранио зликовцима да уђу у манастир. На његовом гробу пише: ‘Убијен 1943. од усташке Плаве дивизије чувајући и бранећи манастир.’¹⁰³

И Манастир Светога Благовештења у Папраћи код Шеховића Епархије зворничко-тузланске страдао је током Другог свјетског рата. И ова српска светиња такође потиче из средњег вијека, гдје су једно вријеме овдје преписиване књиге. У турско вријеме спаљиван је

¹⁰¹ *Шематизам*, 492 - 493; Милеуснић, 170; *Духовни геноцид на простору СФРЈ*, 92.

¹⁰² *Шематизам*, 493.

¹⁰³ Јован Мирковић, *Страдање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској*, Београд, 2016, стр. 498.

неколико пута, а „у Другом светском рату усташе су манастир демолирали, разнели инвентар, а конак, школу и зграде спалили. У цркви су ложили ватру и држали стоку. Монах Јоаким (Трбојевић) умро је у новембру 1941. године.“¹⁰⁴

Тешка страдања током постојања Независне Државе Хрватске доживио је и Манастир Светога Оца Николаја Озрен, такође задужбина краља Драгутина. Страдања су почела када су „усташе 14. јула. 1941. године ухапсиле игумана Гаврила и јеремонаха Серафима Љубојевића. Спровели су их у затвор, затим у логор и напоследку протерали у Србију. Манастир је тешко оштећен током рата, црква је неколико пута бомбардована, манастирска ризница је похарана, а библиотеке и архива су уништене“.¹⁰⁵

Систематски злочини за етничко чишћење тузланских Срба: масакрирање колоне припадника ЈНА: живот под терором и омразом, крвави Дан младостина Тузланској капији, Бијељина Београд, 2022, стр. 322 – 354; Грађански рат у Хрватској (1991 – 1995), Зборник радова 18, Београд, 1992. Стр. 196 – 231.

¹⁰⁴ Мирковић, *Страдање Српске православне цркве*, 497.

¹⁰⁵ Мирковић, исто дело, 496.